

AUTEUR

José van
Aelst

MET SCHREIENDE OGEN

de passie in het leven van de tertiariissen

Het lijden en sterven van Jezus was een centraal thema in de vroomheid van de Late Middeleeuwen, onder andere in de hervormingsbeweging van de Moderne Devotie. Geert Grote (†1384), de vader van deze beweging, beklemtoonde naar eigen zeggen in zijn preken overal en altijd het belang van de passie, omdat de mens die Jezus' lijden steeds in zijn gedachten had, ook zelf gelijkmatig elke tegenspoed zou kunnen verdragen.

In de kloosterlijke en leken gemeenschappen die als vrucht van de prediking van Geert Grote gesticht werden – de regulieren van Windesheim en de broeders en zusters van het gemene leven – was de passie een belangrijk meditatieonderwerp, zo blijkt uit de handschriften die uit deze gemeenschappen bewaard zijn gebleven. Vijftien jaar na de dood van Geert Grote, in 1399, richtten enkele van zijn volgelingen het kapittel van Utrecht op. De kloosters die zich bij dit kapittel aansloten volgden de regel voor de derde orde van Franciscus van Assisi. Deze was oorspronkelijk bedoeld voor vrouwen die in de wereld wilden blijven leven en zich niet bij een klooster gemeenschap aansloten. Door aanpassing werd de regel in de veertiende eeuw echter gaandeweg geschikt gemaakt voor de meer kloosterlijke toepassing die in de vijftiende eeuw kenmerkend werd voor de Nederlanden. In de loop van de vijftiende eeuw sloten zich meer dan 125 kloosters aan bij het Kapittel van Utrecht. Het is de vraag of de oprichters dit succes hadden voorzien. Ze hadden wel maatregelen genomen om de snelle ontwikkeling in goede banen te leiden door een hechte organisatiestructuur en door een opleidingsprogramma voor de, voornamelijk vrouwelijke, religieuzen die de conventen van het kapittel bevolkten.

Direct vanaf het begin waren er teksten in de volkstaal beschikbaar voor de geestelijke vorming van de tertiariissen. Hun geestelijke verzorgers bezorgden hen teksten om de passie te overwegen bij de getijden, de vaste kerkelijke uren waarop kloosterlingen dagelijks baden. Ze zongen niet de Latijnse, gregoriaanse getijden die een ingewikkelde structuur hebben, maar hebben, zeker in het begin, volkstalige getijden gebruikt waarvan de tekst elke dag gelijk was. Uit hun conventen zijn

bijvoorbeeld veel getijdenboeken met de volkstalige getijden van Geert Grote overgeleverd waarin de zogenaamde Lange en Korte Kruisgetijden voorkomen. Ook werd er kort na de oprichting van hun kapittel een leven van Jezus vertaald waarin het passieverhaal in getijden ingedeeld is. Deze vertaling lijkt speciaal voor hen gemaakt te zijn. Niet alleen de getijden, ook de mis was een moment waarop de tertiariissen dagelijks over de passie mediteerden. In dit artikel zal ik eerst uitleggen hoe de tertiariissen onder de mis over de passie mediteerden (1). De *Honderd artikelen van de passie*, een meditatietekst van de Duitse mysticus Henricus Suso, lijkt speciaal voor de tertiariissen bewerkt te zijn. De door hen gebruikte bewerking, de *Noord-Nederlandse bewerking*, laat zien hoe zij zich het lijden van Jezus voorstelden en hoe zij dat in hun leven een plaats gaven (2). De oefening leert ons ook wat de functie was van passiemeditatie in de ontwikkeling van het geestelijk leven: de visuele en emotionele deelneming aan het lijden van Jezus was de tertiariis een veilige weg tot eenwording met God (3).

1. de Passie onder de mis

In de Middeleeuwen was het niet gebruikelijk dat de gelovigen dagelijks het sacrament ontvingen onder de mis. Geestelijken communiceerden niet vaker dan eenmaal per twee weken en leken eenmaal per jaar. Wanneer de gelovige niet sacramenteel communiceerde, kon deze echter wel geestelijk communiceren. Op de geestelijke communie moest hij zich goed voorbereiden door de goede geestelijke houding aan te nemen. Al in de vroegste geschriften van de Moderne Devotie wordt uitgelegd wat daarvoor nodig was. De beste voorbereiding op de geestelijke communie was meditatie over het lijden van Jezus tijdens het canongebed, een lang gebed waarin het brood en de wijn, de tekenen van Jezus' vlees en bloed, geconsacreerd worden. Tijdens dit gebed, dat aangekondigd werd door het rinkelen van een belletje, stond de priester in de Middeleeuwen met zijn gezicht van de gelovigen afgewend naar het altaar gekeerd. De duur van dit lange gebed bood de gelovige de gelegenheid om zich voor te bereiden op de geestelijke communie door te mediteren over het lijden en sterven van Jezus, dat herdacht wordt in de eucharistie. De elevatie – de ophefing van de geconsacreerde hostie en de wijn door de priester tijdens het canongebed – vormt het hoogtepunt van de mis: op dat moment is Christus lichaam en bloed zichtbaar aanwezig en kunnen de gelovigen geestelijk daaraan deel krijgen.

Hoe de devote gelovige onder de mis over de passie mediteerde, staat beschreven in de meer formele teksten van de Moderne Devotie met voorschriften voor het geestelijk leven en in de verhalende levensbeschrijvingen. In een brief, de zogenaamde *Epistola de vita et passione domini*, worden concrete aanwijzingen gegeven over passiemeditatie. De mediterende zit met een klein handgeschreven boekje in de mis, zo blijkt uit het advies: 'Lees één of twee meditatiepunten, doe het boek

dicht en bedenk wat voor een groot verdriet de Heer geleden heeft om u, armzalig en nalatig schepseltje'. Vervolgens moet de lezer het boek weer opendoen en nogmaals een paar meditatiepunten van de passie lezen. Hij moet dit net zolang herhalen totdat zijn stenen hart zacht is geworden. Aansluitend moet hij over de meditatiepunten bidden en deze op zijn eigen leven betrekken. Deze oefening moet gedaan worden onder het canongebed 'want dan heb je Christus tegenwoordig', zo meldt de briefschrijver.

Sommigen devoten mediteerden het hele jaar door onder de misviering over de passie. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een kort gesprek tussen een jonge zuster en de mater van het Lamme van Dyesehuis te Deventer, Andrie Yserens. Desgevraagd zegt de mater in de kersttijd dat zij nu niet aan de passie toekomt onder de mis, omdat zij gewend was bij feestdagen te oefenen wat de heilige kerk voorschrijft, maar de jonge zuster houdt het ook in de kersttijd op de passie. Een van de bronnen van de tertiariissen vergelijkt het mediteren tijdens de mis met het zich wenden 'tot de goudberg' van Jezus' heilige passie. Dit is vermoedelijk geïnspireerd door de zogenaamde preek over de Gulden berg van Nicolaas van Straatsburg. Daarin wordt de verdienste van Jezus' lijden vergeleden met een berg goud: er is genoeg voor elke schuldenaar en ieder mag er zoveel van nemen als noodzakelijk is om zijn schuld te betalen.

Vermeldenswaard is nog de zeer strijdbare manier waarop Alijt Bruuns, een moniale uit het Windesheimse reguliere klooster Diepenveen, over de passie mediteert. Toen in 1456 de stad Deventer belegerd werd in een machtstrijd tussen de hertog, de kerk en de steden wierp Alijt volgens haar levensverhaal de passiemeditatie in de strijd: 'Toen stuurde ze elke dag duizend ridders tot hulp van de stad Deventer.' Ze deed dat door 'elke dag tien keer de bijzonderheden van de passie van Onze Lieve Heer met diepe aandacht en innige begeerte' te overwegen. Elke keer dat zij de passie overweegt levert haar dus honderd ridders op en met tien keer heeft zij er duizend gemobiliseerd. 'Deze ridders zullen de hertog overtreffen en het leger overwinnen', zo is Alijts vaste overtuiging. En als dan het leger van de hertog overwonnen wordt, twijfelt zij er niet aan dat haar leger daaraan heeft bijgedragen: 'Het was anders onmogelijk geweest', zo verzekert haar vite. In vrede doet Alijt het iets rustiger aan. Dan stuurt ze dagelijks dertig ridders in de strijd onder het naaien of spinnen. Deze hebben tot taak om de heidenen te bestrijden. Waar en wanneer Alijt deze ridders de strijd in stuurde wordt niet vermeld: zij zal meer tijd nodig hebben gehad dan het canongebed onder de mis.

2. de Honderd artikelen van de passie

In de voorbeelden van passiemeditatie die ik hierboven heb gegeven, is steeds sprake van één en de zelfde meditatietekst, namelijk de *Honderd artikelen van de passie* van de Duitse mysticus Henricus Suso († 1366). Deze oefening is vermoede-

delijk rond 1320 ontstaan, niet lang nadat Suso was ingetreden in het dominicanenklooster St. Nikolaus auf der Insel te Constance. Het ontstaan van de oefening wordt in de proloog van de tekst als volgt beschreven. De meditatietekst zou aan Suso geopenbaard zijn als oplossing voor een groot probleem. Nadat Suso een periode door God verwend was met zoete hemelse troost, wordt hij door God vermaand dat hij moet leren om Jezus' lijdende mensheid te beminnen, omdat de weg tot de zuivere Godheid altijd loopt via die mensheid. Nadat Suso langdurig getracht heeft zich emotioneel betrokken te voelen bij Jezus' lijden, moet hij constateren dat hij daarin niet is geslaagd: zijn hart blijft koud. Op een dag beklagt hij zich bij God als hij voor het kruisbeeld in zijn kloosterkerk bidt. Hij heeft het serieus geprobeerd, maar moet hij zijn falen erkennen. Dan raakt hij in geestesvervoering en krijgt een tekst geopenbaard. Deze bestaat uit honderd meditatiepunten, die hij *Betrachtungen* noemt en die in de Nederlandse vertaling 'artikelen' genoemd worden. Hij krijgt de opdracht om over elk van de punten te mediteren en aan elk punt een *Begehrung*, een verlangen, over zijn eigen leven te verbinden. Als hij dat dagelijks doet, zal hij compassie leren. En volgens de Vita van Suso heeft hij langs deze weg de zo fel begeerde betrokkenheid bij het lijden geleerd.

Deze oefening was in eerste instantie een privé aangelegenheid: Suso mediteerde zelf dagelijks aan de hand van de tekst die hij in zijn geheugen bewaarde. Op verzoek van zijn geestelijke dochters heeft hij de tekst opgeschreven, zodat zij ook over het lijden konden mediteren. Die opschriftstelling vormde het begin van de grote populariteit van de tekst, vooral in de Nederlanden. Al vóór 1350 zijn Suso's *Honderd artikelen*, zoals de oefening kort wordt genoemd, in de Nederlanden terechtgekomen. Daar werd de oefening de meest verbreide meditatietekst in de periode van 1350 tot 1550. Na een eerste receptie in Brabant, ten zuiden van Brussel, werd de tekst al snel in de Noordelijke Nederlanden gebruikt. Tenminste twaalf keer werd de tekst bewerkt of vertaald om hem geschikt te maken voor de meditatiepraktijk van nieuwe gebruikers. Tot die gebruikers behoorden de tertiariissen van het Kapittel van Utrecht. Kort vóór 1400, rond de oprichting van het kapittel is een volkstalige bewerking gemaakt, de *Noord-Nederlandse bewerking*, waarvan vele handschriften, waaronder de oudste, uit een tertiariissenconvent afkomstig zijn. Van deze bewerking, die speciaal voor tertiariissen gemaakt lijkt te zijn, zijn meer dan 110 handschriften bewaard gebleven.

De Noord-Nederlandse bewerking laat zien wat belangrijke thema's voor de tertiariissen waren als zij over het lijdensverhaal mediteerden en hoe zij met het lijden omgingen in hun dagelijkse geestelijk leven. De bewerker heeft de oefening, waarin de punten aanvankelijk slechts summier aangestipt werden en veel van de inbreng van de mediterende werd gevraagd, een meer verhalend karakter gegeven door de beknopte meditatiepunten meer verhalend te vertellen en aan te vullen met

beeldende details. Een eerste punt waarop hij dieper en in groter detail ingaat, is de ernst van Jezus' lijden en de wreedheid waarmee zijn tegenstanders hem behandelen. Hij schetst dat lijden bijvoorbeeld met de volgende woorden 'Zij sloegen en verwonden u en scheurden uw teder vlees op wrede wijze, zodat de stromen van uw gezegende bloed eruit vloeiden en uw heilige, tedere lichaam overal nat maakten en bedekten. O zoete Jezus, de ziel van ieder die u zo jammerlijk aan het kruis had zien hangen, moest wel breken van verdriet.' Het bloed vloeit zo rijkelijk dat 'het gezicht van de moeder rood was van het bloed van haar kind' als zij het neerstromende bloed kust. Het effect van de behandeling die Jezus krijgt, is dramatisch: 'Op dat uur was er aan uw lichaam geen plekje ter grootte van een speldenpunt waar geen bijzondere pijn en liefde doorheen straalde.' Daarmee verwijst de bewerker impliciet naar Jesaja 1,6: 'Van de voetzool af tot de schedel is er niets gaaf; wonden, striemen en verse kwetsuren ...'. Door alle martelingen ziet Jezus eruit alsof hij 'melaats was geweest.'

Ook aan de positie van Maria heeft de bewerker onmiskenbaar aandacht besteed. Geen mens is dieper gegaan in meelijden met Jezus dan zij. De bewerker gebruikt het woord 'kruisigen' als hij over haar lijden spreekt. Zij wordt weliswaar niet fysiek gekruisigd zoals haar zoon, maar haar hart wordt met hem aan het kruis geslagen. Geen mens op aarde heeft zwaarder geleden dan Maria, toen men haar dode Zoon op haar schoot legde: 'geen rouw kan met de uwe vergeleken worden'. Dit motief is gebaseerd op Klaagliederen 1,12: 'Aanschouwt en ziet of er een smart is als de smart die mij werd aangedaan', woorden die in de liturgie van de Goede Week klinken, onder andere tijdens de donkere metten. In laatmiddeleeuwse lijdensmeditatie worden deze woorden herhaaldelijk gebruikt, maar dan meestal in verband met Jezus. Hier worden ze betrokken op Maria, wier handelingen sterk visueel voor het geestesoog van de lezer(es) worden geschetst. Steeds beklemtoont de bewerker dat Maria naar Jezus kijkt terwijl hij aan het kruis hangt en dat zij van binnen verscheurd wordt, omdat zij slechts naar hem kan kijken, maar hem niet kan aanraken of ondersteunen. Telkens wordt de exclusiviteit van de relatie tussen moeder en Zoon beklemtoond.

Maria neemt volgens de *Noord-Nederlandse bewerking* een uitzonderingspositie in de heilsgeschiedenis in. Zelf onbevlekt ontvangen door haar moeder Anna, heeft zij als maagd Jezus ter wereld gebracht en zo, zuiver en bereidwillig, bijgedragen aan de menswording van God. De bewerker kwalificeert haar niet slechts als een 'voorspreekster' die de zaak van de mens bij God bepleit, maar zij is een 'getrouwe middelaar', een kwalificatie die in de oudere bewerkingen van de *Honderd artikelen* voorbehouden blijft aan Jezus. De rol van middelares gaat fundamenteel verder dan die van voorspreekster: zij kan niet slechts bij God een goed woord doen voor de mens, maar staat tussen God en mens in en kan tussen beiden bemiddelen. De bijzonder status van Maria komt het meest promi-

nent naar voren doordat de bewerker haar 'Koningin van de hemelen' noemt, een kwalificatie die in oudere bewerkingen niet voorkomt. Deze bijzondere positie van Maria vormt de grondgedachte van een gebed tot Maria, dat de bewerker aan het einde van de oefening toevoegt. Hierin worden het hier en nu van de bidder niet alleen verbonden met het verleden van Jezus' lijden, maar ook met de toekomst van zijn eigen overlijden. De bidder vraagt Maria dat zij hem bij zijn dood in haar armen zal nemen en het hemelse Jeruzalem zal binnendragen, zoals hij haar nu, in zijn meditatie, in de armen van zijn hart ontvangt en met schreiende ogen door de poorten de stad Jeruzalem binnenleidt. De bidder vestigt zijn hoop op Maria in zijn stervensuur en hij verwacht dat zij dan een bijzondere rol zal spelen.

Wat de bidder van het passieverhaal kan leren, wordt steeds uitgewerkt in de gebeden die na elke vijf of tien artikelen zijn ingevoegd. Zoals in vrijwel elke bewerking van de *Honderd artikelen* staat ook in de *Noord-Nederlandse bewerking* de actieve bijdrage van de mens door imitatio en compassio op de voorgrond. Door Jezus' lijden na te volgen kan de mens de belangrijke deugden van nederigheid en gehoorzaamheid leren. En de directe aanleiding tot de openbaring van de oefening, het leren om met Jezus mede te lijden, staat ook in deze bewerking centraal. De bewerker beklemtoont in dit verband de heilzame werking van Maria's voorbeeld: haar voorbeeld van medelijden kan de mens troosten. Maria heeft ten diepste met Jezus meegeleefd in zijn lijden, en Hij op zijn beurt begreep als enige hoe zij leed om zijn kruisdood. Haar hart was gewond door medelijden en zij is Hem als enige trouw gebleven tot aan zijn dood. De bewerker vormt Maria tot het ideale voorbeeld voor de gebruiker van de tekst om compassie te leren. Het is voor de gebruiker van de *Noord-Nederlandse bewerking* echter niet voldoende om Jezus' vreselijke lijden medelevend met liefde te gedenken, want deze moet ook Jezus' schande 'dragen'. Dan is Jezus' lijden niet alleen in het geheugen en medelijden aanwezig, maar wordt zijn smaad direct voelbaar, doordat de bidder zelf die smaad moet ondergaan. Ook dit dolorisme is therapeutisch voor de bidder.

3. Passie: de veilige mystieke weg

Uit teksten die uit tertiariissenkringen afkomstig zijn, kunnen we leren wat zij hoopten te bereiken door hun meditatie over de passie. Concrete aanwijzingen over de rol van de passiemeditatie in de ontwikkeling van hun geestelijk leven geeft bijvoorbeeld het zogenaamde *Informieringheboeck*, een geestelijk handboek van Jan de Waal, de biechtvader van het Amersfoortse Sint-Agnesconvent. Hij deelt de geestelijke ontwikkeling van de tertiarius in drie fasen in, namelijk die van de beginnende, de gevorderde en de volmaakte. In de beschrijving van die laatste fase komt de passie aan bod: wie de berg van contemplatie wil beklimmen moet beginnen met Jezus'

mensheid. Deze is de deur waardoor men binnengaat om tot godskennis te komen. Door contemplatie van Jezus' mensheid, zijn wonden, vooral zijn zijdwond, beklimt de mens de ladder die leidt tot contemplatie van zijn godheid. De tertiarius overweegt de passie dus in de hoogste fase van de geestelijke ontwikkeling. Als Jan de Waal deze derde en hoogste ontwikkelingsfase bespreekt, schrijft hij zonder aarzeling over mystiek en contemplatie. Deze voorstelling in het *Informieringhe-boeck* wijkt af van de gebruikelijke voorstelling van zaken in kringen van de Moderne Devotie.

De spiritualiteit van oudste twee takken van de Moderne Devotie – dat zijn de zusters van het gemene leven en de regularissen van Windesheim – was sterk ascetisch van aard. Mystiek gold in deze kringen als gevaarlijk en de geestelijk verzorgers deden hun best om de mystieke aspiraties van de vrouwen voor wie zij geestelijke verantwoordelijkheid droegen in te dammen. Dat kostte de nodige moeite. Soms moesten er strenge maatregelen genomen worden. In 1455 kwam er zelfs een schrijfverbod voor regularissen van het Kapittel van Windesheim om hen te beletten over mystiek te schrijven. Bij de tertiarius van het Kapittel van Utrecht, de derde hoofdstroom van de Moderne Devotie, is van zo'n restrictieve houding ten aanzien van mystiek geen sprake. Dat blijkt niet alleen uit het handboek van Jan de Waal, maar ook uit de zogenaamde *Jhesus collacien*, een verzameling preken voor de periode van Kerst tot Pasen die gemaakt lijkt door een tertiarius. Hoe komt het dat wat voor de zusters van het gemene leven en regularissen als gevaarlijk gold, of zelfs verboden werd, voor de tertiarius als een normale fase van het geestelijk leven werd beschreven? Hun beleving van de passie geeft het antwoord op die vraag.

De mystieke weg wordt in vrijwel elke middeleeuwse beschrijving in drieën gedeeld. Men spreekt van drie wegen, drie levens of drie fasen, globaal zijn dat reiniging, verlichting en vereniging. In de beschrijving van bekende mystici zoals de Brabantse Jan van Ruusbroec komt de passie alleen voor in de eerste twee daarvan, die gaan over het uitbannen van slechte eigenschappen, het leren van deugden en het steeds meer aan God gewijde leven. In de derde fase echter rust de mysticus boven werken en zonder beelden in God. Daar bereikt de mysticus de mystieke eenwording met God. De beschrijving daarvan is vaak erg abstract. En bij elke poging tot beschrijving wordt de klacht gehoord dat het gaat om een beleving die niet onder woorden te brengen is: zij is onuitsprekelijk. Deze neoplatonische mystiek met zijn speculatieve karakter vormt doorgaans het uitgangspunt van de studie van de middeleeuwse mystiek, en lijkt ook het vertrekpunt te zijn geweest van de geestelijk verzorgers van de regularissen en de zusters van het gemene leven. De mens maakt in deze mystiek een beweging van beneden naar boven: hij komt in zijn ontwikkeling tot reiniging van het aardse en stijgt op tot hij een vorm van onuitsprekelijke beeldenloosheid in God bereikt. De Moderne Devotie stond afwijzend tegenover deze neoplatonische vorm

van mystiek

De manier waarop Jan de Waal in zijn handboek voor tertiariërs de mystieke weg beschrijft wijkt fundamenteel af van deze neoplatonische mystiek. De Waal geeft de passie een prominente plaats in de derde fase van de mystieke weg, de fase die volgens de neoplatonische mystiek gekenmerkt wordt door beeldenloosheid. In de derde fase moeten de tertiariërs het lijden van Jezus juist zeer concreet en visueel voor ogen stellen. Doordat dit lijden in wrede termen wordt geschilderd, wordt de emotionele betrokkenheid gestimuleerd. De tertiariërs worden aangemoedigd om in de historische gebeurtenis van het lijden binnen te stappen, eraan mee te doen, eerst als een toeschouwer, en vervolgens als deelnemer. Maria is haar ideale voorbeeld van wie ze kan leren meelijden met alles wat Jezus overkomt. Ze moeten leren om de historische situatie zo te beleven dat ze er één mee worden, één met de lijdende Jezus. Die eenwording met Jezus' mensheid vormt vervolgens de toegang tot eenwording met zijn godheid. Hier vormt de historische gebeurtenis de directe aanleiding tot de mystieke ervaring. In deze mystiek van de historische gebeurtenis is de beweging omgekeerd aan die van de neoplatonische mystiek. In deze laatste stijgt de mens op naar God, in de eerste daalt God neer op aarde en mag de gelovige instappen in de menselijke gebeurtenissen van God om zo een¹ met hem te worden.

Dit verschil in uitgangspunt en beweging heeft belangrijke gevolgen. De neoplatonische mystiek was voor biechtvaders en priesters grotendeels oncontroleerbaar en ketterse gedachten lagen op de loer. De mystiek van de historische gebeurtenis daarentegen was een volstrekt veilige onderneming: God daalt neer en de mens betreedt het concrete terrein van de historische gebeurtenis, die zo visueel mogelijk wordt voorgesteld. Jezus' mensheid vormt de concrete weg naar eenwording met zijn godheid. Dit lijkt de logische verklaring waarom er in tertiariërskringen niet gewaarschuwd wordt tegen mystiek, zoals dat bij de zusters van het gemene leven en de regularissen gebeurde. Voor de tertiariërs was de mystiek een normaal onderdeel van de mystagogie, het leerproces dat leidt tot de transformatie van de mens. De eenvoudige passieoefening van Suso, de *Honderd artikelen*, leerde de tertiariërs om met schreiende ogen vol vertrouwen de mystieke eenwording met God tegemoet te treden.

JOSÉ VAN AELST,

Janskerkhof 13, 3512 BL Utrecht, is als promovenditor verbonden aan het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit Utrecht.

¹ Voor meer informatie over dit onderwerp en verwijzingen naar relevante literatuur, zie de volgende publicaties van de auteur:
 - *Vruchten van de passie. De laatmiddeleeuwse passieliteratuur verkend aan de hand van Suso's 'Honderd artikelen'*. Hilversum, Verloren, 2011, hoofdstuk 2.
 - *Passie voor het lijden. De 'Hundert Betrachtungen und Begehungen' van Henricus Suso en de oudste drie bewerkingen uit de Nederlanden*. Leuven, Peeters, 2005, hoofdstuk 2.
 - 'Het gebruik van beelden bij Suso's lijdensmeditatie'. In: K. Veelenturf (ed.), *Geen povere schoonheid. Laat-middeleeuwse kunst in verband met de Moderne Devotie*. Nijmegen (Valkhof pers) 2000, 86-110.